

ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

TO THE PROBLEM OF THE ORIGIN OF RUS STATE

Захарченко П.П.,

доктор юридичних наук,

професор кафедри історії права і держави

юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Йдеться про новий виток дискусій щодо походження Руської держави та авторське бачення причин цього процесу. Доводиться хибність пошуку сучасною російською історіографією нової парадигми виникнення Руської держави відокремлено від Києва. Обстоюється пріоритетність її формування на території сучасного українського Подніпров'я.

Ключові слова: Руська держава, наукові дискусії, Руська земля, Україна, русини.

Речь идет о новом витке дискуссий относительно происхождения Русского государства и авторском видении причин этого процесса. Доказывается ошибочность поиска современной российской историографией новой парадигмы возникновения Русского государства отдельно от Киева. Говорится о приоритетности ее формирования на территории современного украинского Приднепровья.

Ключевые слова: Русское государство, научные дискуссии, Русская земля, Украина, русины.

It is a new round of discussions about the origins of Rus State and the author's view on this process. It proves the falsity of modern Russian historians' attempts to find a new paradigm of occurrence of the Rus State separately from Kyiv. And substantiates the priority of the state's formation in the modern Dnipro River region of Ukraine.

Key words: Rus State, scientific debates, Rus Land, Ukraine, Ruthenians.

Постановка проблеми. Останнім часом російська історична наука усе більш активно просуває ідею перегляду історії становлення державності на Русі, маючи на меті винести за рамки процесу політичний центр столиці – місто Київ. Усупереч надбанням попередніх поколінь російських дореволюційних та радянських дослідників, у тому числі й українських, нинішньою російською наукою інтенсивно розробляється швидше ідеологічна, а не наукова концепція походження держави не з центру Русі, Київської землі, а із Новгородщини.

Стан дослідження. Нагадаємо, що вітчизняні дослідники історії становлення Руської держави (М. Брайчевський, Л. Залізник, О. Шевченко, О. Моця та інші) довели, що формування держави на Русі пройшло три етапи.

Вихідним пунктом складення державності були племінні об'єднання східного слов'янства. «Повість минулих літ» зафіксувала їх близько 15. Поступово вони видозмінювалися і перетворювалися на племінні князівства з власною територією, притаманною їм культурою, звичаями, зрештою, із зародками державності.

Другим етапом формування держави стало виникнення ранньодержавних об'єднань у дніпровських та ільменських слов'ян, відповідно з центрами у Києві та Новгороді. Консолідація кожного з них відбувалася в різних політичних умовах. У кінці VIII-на початку IX ст. на Подніпров'ї, раніше за інші східнослов'янські землі, склалось утворення з виразними ознаками державності. Руська земля була самодостатнім утворенням державного типу. За часів Аскольда і Діра (до династичного перевороту, здійсненого князем Олегом, – Авт.) Русь вже була значною військово-політичною потугою, з якою рахувалися європейські країни. Так, у 839 р. володар Русі відправив посольство до Франкського королівства. У 840 р. організовано похід Русі на місто Амастриду, що розташоване на південному узбережжі Чорного моря. У 860 р. відбувся ще один похід на Візантію. З метою консолідації суспільства на основі єдності релігії, Аскольд і Дір у 860-х роках здійснили спробу запровадити на Русі християнство. Усі наведені факти свідчать, що *Руська держава започаткувала своє формування задовго до встановлення династії Рюриковичів у Києві.*

Без сумніву, важливим кроком до розширення кордонів Руської землі стало об'єднання новгородських і київських земель. Його здійснив 882 р. князь Олег із династії Рюриковичів, підступно знищивши місцевих правителів і захопивши Київ. Політичний переворот і зміна правлячих династій сприяли розвитку об'єднавчих процесів. Київ було проголошено «матір'ю градів руських», а його влада поширилася далеко на північ, увібравши у свою орбіту як слов'янські, так і неслов'янські племена і народності.

Отже, у вітчизняній науці переважає думка, що Руську державу заснували саме східні слов'яни, хоч і не заперечують економічного і культурного впливу з боку норманських племен і Хозарського каганату.

Метою нашої розвідки є намір показати сучасні тенденції в російській історичній науці щодо перегляду історії становлення Руської держави, які спрямовуються в напрямку навмисного завищення ролі Півночі і зменшення ролі Києва у цьому процесі. Крім того, маємо на меті оприлюднити позицію радянських вчених-медієвістів, що категорично заперечували висвітлення історії становлення Руської держави у такому ключі.

Виклад основного матеріалу. Нині окремі російські дослідники історії становлення Руської держави обстоюють думку про пріоритетність соціально-економічного розвитку Новгородської землі перед Наддніпрянщиною, «забуваючи», що Новгород був заснований лише у 873 році [1, с. 14], у той час як Києву виповнилося понад 1 500 років.

Надуманість таких тверджень для незаангажованого дослідника є очевидною. Істориками та дослідниками історії права та держави давно доведена наукова неспроможність існування такої гіпотези. Ще академік АН СРСР А. Насонов у роботі «Руська земля і утворення території давньоруської держави» зазначав: «... необхідно тому переглянути проблему «Руської землі», позаяк цей термін («Руська земля», «Русь»), який отримав загальноруське значення, спочатку відносився до території південноруської землі. Давня держава Середнього Подніпров'я, котра називалася «Руською землею», увійшла до складу Київської держави початково як територіальне й політично пануюче ядро...».

В наступному абзаці академік вказав на територіальні кордони Руської землі XI-XII ст.ст., які включали в себе лише нинішні українські етнічні території: «Таким чином, межі «Русі», «Руської землі», визначаються територією Переяславської «області», Чернігівської, за винятком північних і північно-східних її частин, і Київської «області», за винятком Деревлянської та Дреговицької земель» [1-а, с. 27-30].

Більш акцентовано на підтримку позиції вітчизняних дослідників говорить ще один академік АН СРСР Б. Рибаків. У роботі «Світ історії» він, зокрема, відзначав: «Темп історичного розвитку тут, на Півдні був значно більш швидким, ніж на далекій болотяній Півночі з її слабкими піщаними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склалися «царства» землеробів-борисфенітів, у яких слід вбачати праслов'ян; у троянові віки (II-IV ст.) тут відродилося експортне землеробство, що призвело до дуже високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такого багатого спадку не отримали й розвивалися набагато повільніше. Навіть у XII ст., коли південь і північ багато в чому вже зрівнялися, лісні сусіди жителів півдня все ще викликали у них іронічні характеристики «звіринського» способу життя північних лісних племен.

...*Ми повинні віднести із великою підозрою та недовірою до тих джерел, котрі будуть підносити нам Північ як місце зародження руської державності, і повинні будемо в'яснити причини такої явної тенденційності* [2, с. 180]. Обидва названі історики були етнічними росіянами і належали до плеяди визначних представників радянської історичної науки. Навмисно наголошуємо на цьому, адже окремі представники російської науки повертаються до заскорузлого кліше радянського періоду, застосовуючи до українських дослідників сучасної доби заявлені терміни на кшталт «оголтелые украинские националисты». Українців відносять до неруських народів (Авт. – начебто не нинішня столиця України Київ була «матір'ю городов руських»), при цьому називаючи їх провокативно «малоросами». Повертається з небутия забута, у тому числі й у середовищі більшості правдивих російських дослідників, прісновідома концепція про Русь як колиску трьох братніх народів. Аби піднести роль Півночі (Новгородського князівства зокрема) в заснуванні Руської держави, заперечується скандинавське походження варягів (норманів). У навчальній літературі варяги тепер постають як мужні «варшички солі із Ладоги» (місто на півночі Російської федерації, – Авт.), котрі, мовляв, прийшли до Києва у 882 р. і заснували державу [3, с. 10-12, 55-56, 65, 275 тощо]. На загал, останнім часом робляться спроби знову скоригувати історичні події кінця I тис. н. е.: місто Ладога на далекій східнослов'янській Півночі проголошується першою столицею Русі, з якої пізніше ця місія переходить до Новгороду Великого, а лише потім вже до Києва [4].

Висвітлення історії в такій інтерпретації далеко не толерує з науковими здобутками дослідників як у середині країни, так і в багатьох республіках колишнього радянського Союзу. Такі твердження поширюються з метою удревити витоки не руської, а російської державності, та обґрунтувати закономірність претензій на киево-руський династичний спадок.

Слід нагадати, що «Київська Русь», або «Давня Русь», чи «Русь-Україна» – це кабінетні терміни. Адже сучасники називали цю державу «Руська земля»

або «Русь», а себе її жителі називали узагальнюючим «Русь», чи кожен окремо «русином» [5, с. 37], адже вживане нині «русич» не має жіночого роду. Перша із вищевказаних назв з'явилась на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М. Карамзіним, С. Соловйовим, В. Ключевським та іншими істориками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого у Москві князівського роду. У радянській літературі словосполучення Київська Русь закріпилося, адже в умовах існування централізованої держави, хай із декларованим федералізмом для національних окраїн, не мало істотного значення, на яких теренах з'явилась Руська держава, аби це було на землях радянського Союзу. А ось після проголошення Україною своєї незалежності, ситуація змінилася. Адже тепер витоки російської державності опинилися поза межами її етнічної території.

Одночасно з обґрунтуванням вказаної теорії виникли й терміни «Московська Русь», «Володимиро-Суздальська Русь» за назвами центрів концентрації в той чи інший час владних функцій. Штучність цих термінів очевидна. Але вони є й нині живучі. У такий спосіб названі князівства, що сформувалися після розпаду єдиної Руської держави у першій чверті XII ст., російською імперською, радянською та частково сучасною російською (і не тільки) легітимізуються як правонаступники Києва.

Документальні джерела IX-XII ст. виразно показують, що назви «Русь», «Руська Земля» спочатку стосувалися тільки дніпровського Правобережжя з центром у Києві. Літописи цього періоду виразно відокремлювали Русь – Київське князівство – від інших князівств. «Поїхати в Русь» означало поїхати на Київщину. Так, під 1165 р. Новгородський літопис (третій) зазначає «і ходи игумен Юрьевский (Новгородського монастиря) в Русь, в Киев град». Назва «Русь» як поняття, що охоплювало Київщину та прилеглі землі, протиставляється в усіх редакціях Руського літопису (Іпатіївському, Лаврентіївському та Новгородському) іншим територіям держави. «В історичній науці давно вже відзначено, що в XII-XIII ст. назва «Русь» означала певну країну – саме київську землю», – стверджував радянський вчений М. Тихомиров [6, с. 23].

Про те, що назви «Русь» та «Руська земля» первісно стосувалися тільки центральних земель сучасної України, в науковій літературі панує беззастережна однастайність [7]. Для російського дореволюційного вченого С. Соловйова Русь – це князівство Київське, Переяславське, Чернігівське, Волинське, Смоленське і Туровське [8, с. 19-20]. Не є винятком у цьому переліку його сучасник В. Ключевський, який також вважав, що «Руссю спочатку називалася лише Київська область» [9, с. 110]. Саме Київську землю також вважав Руссю академік М. Тихомиров. «Ядро руської державності... становило полянське плем'я, здавна відоме, мабуть, навколишнім країнам під назвою «Русь», – уточнює відомий вчений радянської доби [10, с. 45].

У 1187 р. князь Рюрик київський послав у Суздаль до князя Всеволода сватаги його дочку Верхуслану за свого сина Ростислава. Всеволод згодився, дав великий посаг і відпустив її «в Русь». Князь Рюрик справив пишне весілля, якого «несть бывало в Руси», а потім тих, що привезли Верхуслану із Суздаля «Якова свата и с бояры одпустил ко Всеволоду в Суздаль» [11, с. 65]. Як бачимо, Володимиро-Суздальська земля не включена до складу Русі. У Новгородських літописах Новгород і його земля чітко протиставляються Русі, тобто півдню, а ще точніше Києву. Протиставляється киянам-

русинам і населення Новгородської землі – словени. Для новгородців їхати до Києва означало їхати на Русь, а поверталися вони до себе в Новгород, а не в «Руську Землю». Те ж саме характерне для населення північно-східної Русі, для володимиро-суздальського (Лаврентіївського) літопису. В уяві суздальців київський князь, повертаючись із походу в Ростово-Суздальську землю до себе в Київ, їде в Русь. Для суздальського літописця «Русь» – Південь, Придніпров'я, Київ, а він сам – житель землі Суздальської».

«Русь» і «Руська земля», на думку М. Костомарова, у вузькому, етнічному розумінні застосовувалися тільки до території Київського, Чернігівського та Переяславського князівств, згодом вони поширилися на Волинь і Галичину [12, с. 230]. «Фактично назва Русь відносилася початково тільки до Полянської Землі, між Дніпром на сході, Россю на півдні й Ірпенем на півночі. Терени поза Полянською Землею не охоплювалися назвою Русь. Були це землі, як каже Костянтин Порфирородний, поза Руссю. Північніші (московські) землі, за Суздальським літописом, – були вилучені з-під поняття руських земель» [13, с. 17-18].

Коли інші території називали «Руською землею», то цей термін розуміли лише у загальному політичному значенні – держава. Терміни «Руська земля», «Русь» в етнічному значенні не охоплювали якісь інші території. Суздаль, Великий Новгород, загалом північні землі літопис не називає «Руссю», а, навпаки, «ставить їх до неї у протилежність» [14, с. 56].

Із назви «Русь» виникла прикметникова форма руський, наприклад, «правда роуська», «роуської землі». 1097 р. кияни звернулися до Володимира Мономаха: «Молимся княже, тебе і братома твоима, не можете погубити Руськя земли». Як стверджує Л. Черепнін, «Русь», «русские князи», «русские полцы», «русская дружина», «русские сыны» – усі ці словосполучення пов'язуються з південно-руськими (українськими) землями» [15, с. 62].

Не можемо обійти увагою й висловлювання з цього приводу видатного українського ученого М. Грушевського. Автор звичайної схеми «руської історії» зазначав: «Русь Дніпровська і Русь Північно-Східна – дві зовсім різні історичні дійсності; історію тієї та іншої створюють два різних відділи руської народності» [16, с. 18]. Його оцінка історичного процесу на початках української національної історії поклала початок концепції окремішності української минувшини від російської, починаючи з доби Антського царства (VI-VII ст.). Відповідно до її положень, Русь розглядається як утворення винятково українського народу.

Усі наведені нами витяги із літописів подані церковнослов'янською, в основі якої на Русі була старослов'янська мова. Останню вважають офіційною мовою усіх слов'янських народів. На Русь вона потрапляє за допомогою двох слов'янських просвітителів, місіонерів, братів Кирила і Мефодія у другій половині IX ст. [17, с. 17-22]. Пізніше на основі церковнослов'янської мови буде створена російська писемність як така. Саме тому бачимо схожість текстів літописів із російською мовою. Як вважають історики (В. Ключевський та мовознавці (А. Кримський), розмовною мовою ранньосередньовічного Києва був предок сучасної української мови. Як інакше можна пояснити такі звертання, що часто зустрічаються в Іпатіївському літописі: «Княже!», «Брате!», «Сину!», «Отце!», «господине». Або такі знайомі нинішній українській мові слова як «стрій», «уладити», «опричь», «брат стариший», «хрест», «по лицу», «лишився» тощо. Чи в Лаврентіївському літописі такі словосполучення: «в Києви», «вси кыяны», «Володимиру», «хочете» тощо.

Висновки. Таким чином, абсолютно безпідставними є пошуки сучасною російською історичною наукою нової парадигми походження Руської держави та супутніх із цим історичних та правових явищ, що не мають жодного вагомого матеріального підтвердження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – 1962. – Т. 2.
- 1-а. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / Насонов А. Н. – Санкт-Петербург, 2002.
2. Україна: хронологія розвитку: [гол. ред. колегії Толочко П. П.]. – Т. 2. Давні слов'яни. Київська Русь. – К. : Кріон, 2009.
3. История отечественного государства и права : учебник / Под ред. профессора О. И. Чистякова. – [5-е изд., перераб. и доп.]. – В 2 ч. – Ч. 1. – М. : Юрайт, 2010.
4. Моця О. Держава і цивілізація в історії України. Держава русів. Частина 1 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : dc-summit.info/temy/istorija/929-929.html.
5. Толочко А. Химера «Киевской Руси» / А. Толочко // Родина. – 1999. – № 8.
6. Тихомиров М. Н. Русское летописание / Тихомиров М. Н. – М. : Наука, 1979.
7. Наконечний Є. Украдене ім'я: чому русини стали українцями: [3-тє вид., доп. і вип.]. – Львів, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : exlibris.org.ua/nakonechny/.
8. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / Соловьев С. М. – СПб. : Изд-во Общественная польза. – Кн. 1. Т. 1–5.
9. Ключевский В. О. Сочинения : В 8 т. / Ключевский В. О. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 1.
10. Тихомиров М. Н. Русское летописание / Тихомиров М. Н. – М. : Наука, 1979.
11. Зигоскин Н. П. История права русского народа / Зигоскин Н. П. – Казань, 1899.
12. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования / Костомаров Н. – СПб., 1893. – Т. 1.
13. Мавродин В. Происхождение названий «Русь», «русский», «Россия» / Мавродин В. – Л., 1958.
14. Перетц В. Слово о полку Игоревім / Перетц В. – К., 1926.
15. Вопросы формирования русской народности и нации : сб. статей. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958.
16. Русская история с древнейших времен до Смутного времени : сб. статей / Под ред. В. Н. Сторожева. – Вып. 1. – М., 1898.
17. Речкалов А. Кто ты, Русь : первые времена и первых князей вспомяная / Речкалов А. – К. : Книга, 2008.